

MARGONAUTÁK

Írások Margócsy István 60. születésnapjára

Szerkesztők

Csörsz Rumen István, Hegedüs Béla, Vaderna Gábor (I. rész)

Ambrus Judit, Bárány Tibor (II. rész)

Munkatárs: Teslár Ákos (II. rész)

rec.iti

Budapest • 2009

[<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>]

Zsidó-keresztény házasságok a zsidótörvények idején
Mikroperspektívák

A keresztény–zsidó házasságok makroszintű alakulásának vizsgálata elvárásként fogalmazódott meg a két világháború közötti magyar statisztikatudománnyal kapcsolatban, mely részletes adatsorokkal dokumentálta a házasodók korát, társadalmi állását, felekezetét és számos más – az állam szempontjából fontosnak ítélt – élettani-társadalmi jellemzőit.¹ Ezeket az adatsorokat legalaposabban Karády Viktor elemezte, aki a házasságok alakulását összevetette más, ún. népmozgalmi adatokkal és a társadalmi mobilitás vizsgálatával is.²

Jelen írás – egy készülő hosszabb tanulmány részfejezete – azonban nem a statisztikák alapján, hanem két korabeli vegyes házasság létrejöttét elemezve kíván arra választ adni, hogy mennyiben befolyásolták a zsidótörvények a megkötött házasságok jellegét, illetve hogy a házasulók – vagy családjaik – milyen stratégiákat követtek a rendelkezések betartására, kijátszására és saját érdekeik szolgálatába állítására vonatkozóan.

A társadalomtörténet-írásban az *Alltagsgeschichte* – „a mindennapok története” –, illetve a mikrotörténeti megközelítésmód képviselői mutatták rá arra, hogy a makroorientált társadalomtörténeti modellben az egyének pusztán számjegyekké válnak, míg „a saját célokkal és stratégiákkal rendelkező cselekvők” egyáltalán nem jelennek meg.³ A hagyományos, kvantitatív megközelítés egyik hátránya, hogy számos társadalmi csoport *néma* marad, ugyanakkor a történész saját absztrahált társadalmi kategóriáinak fogságába kerülhet. Ahogy Alf Lüdtke rámutatott, ennek elkerülésére az *Alltagsgeschichte* képviselői az *Eigensinn* – az egyén társadalmi struktúrákkal szembeni *önfejűségének* – tudatosítását javasolták, a vizsgálat tárgyául pedig azt, hogy a

¹ L. például ILLYEFALVY Lajos, *A Fővárosi Statisztikai Hivatal statisztikai évkönyve*, Bp., Székesfőváros Statisztikai Hiv., 1936; ILLYEFALVY Lajos, *A Fővárosi Statisztikai Hivatal statisztikai évkönyve*, Bp., Székesfőváros Statisztikai Hiv., 1940.

² KARÁDY Viktor, *Rétegmobilitás, státuszmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között*, Szociológiai Szemle, 1993/ 2, 3–42.

³ Jürgen SCHLUMBOHM, *Mikrotörténelem – makrotörténelem*, ford. GYÁRFÁS Edit, Aetas, 2000/4, 139–146.

konkrét élethelyzetekben milyen stratégiákkal reagáltak a cselekvők a diszkriminatív, diktatórikus intézkedésekre.⁴

Az egyes vegyes házasságok mögött rejlő egyéni stratégiák és okok (a forrás természetéből következően) nem jelennek meg a statisztikákban, sőt a számsorok a zsidótörvények következtében alapvetően megváltozott keresztény–zsidó együttélés társadalmi-jogi viszonyaira sem utalnak. A statisztika ugyanis azt mutatja, hogy sem a felekezeti (1938), sem a faji alapú zsidótörvények⁵ (1939, 1941, 1942) nem tudták számottevően visszafordítani a vegyes házasságok makroszintű mutatóit, melyek nem csökkentek lényegesen a zsidóságot hátrányosan érintő rendelkezések nyomán. Ebből viszont – Karády állításával ellentétben⁶ – nem következik, hogy a vegyes házasságok oka a keresztény lakosság egy részét jellemző növekvő filozemitizmus, a zsidóság részéről pedig a menekülés lett volna, hiszen a számsorok nem fedik fel a trendek mögött rejlő okokat. Karády megállapítása – mely szerint a keresztény lakosságnak a diszkriminált zsidósággal kapcsolatos „együttérzése” eredményezte a vegyes házasságok számának állandóságát – feltételezhetően egyes esetekben megállja a helyét, ugyanakkor korabeli házasság jogi társadalmi intézménye és ezzel együtt a vegyes házasságok létrejöttének az okai jóval összetettebbek annál, minthogy a zsidósággal mint a társadalmi tapasztalat szintjén absztrakt és kevésbé homogén csoporttal való szolidaritáson alapuljanak. Karády ugyanakkor azzal sem számol, hogy a náci antiszemitizmus, illetve a Holocaust által való érintettség, és ezzel együtt az *áldozat-lét* mint társadalmi tőke csak utólagosan: Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban csak az 1960-as és 1980-as években, míg Magyarországon csak a rendszerváltás után jelent

⁴ Alf LÜDTKE, *Introduction = The history of everyday life: Reconstructing historical experiences and ways of life*, ed. Alf LÜDTKE, Princeton, Princeton UP, 1995, 3–40; Magyarul l. Alf LÜDTKE, *Anyagiság, hatalom-vágy és a felszín varázsa: Az „Alltagsgeschichte” perspektíváiról*, ford. BOGDANOV Edit, ROSTÁS Péter, Aetas, 2003/1, 147–156.

⁵ Vö. ROMSICS Ignác, *Magyarország története a XX. században*, Bp., Osiris, 1999. 194–195.

⁶ „Míg az ország csendes »keresztény« többsége a német szövetség illúziójában ringatózott, egy militáns kisebbség a nyilas pártokra adta a voksát, ami aztán a zsidóság egy töredékében egyre gyakrabban váltott ki menekülési reakciókat, fokozatosan tágult azoknak a zsidóknak és nem zsidóknak a köre is, akik az együttélés, együttműködés és együttérzés formáit egészen az összeházasodásig vállalták.” (Kiemelések tőlem – R. M.). KARÁDY Viktor, *Asszimiláció és társadalmi krízis* = UŐ, *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció: Tanulmányok*, ford. DERDÁK Tibor, TARDOS Katalin, TÓTFALUSI Ágnes, Bp., Cserépfalvi, 1997 (Kontextus Könyvek), 147.

meg.⁷ A korabeli társadalmi ösztönzők szintjén tehát kevésbé tűnik jellemzőnek az *áldozatokkal* való szolidaritás.

Az alábbi két házassági szerződés olyan esetekről tanúskodik, melyben a vagyontmentés, illetve a társadalmi pozíció megőrzésének lehetősége hangsúlyozott szerepet kap a diszkriminált felek részéről, míg a keresztény partnerek ezzel összefüggésben jelentős anyagi-társadalmi pozíciókhoz jutottak a szerződések értelmében. Az első szerződést Zolnay László hírlapíró, később régész és Lányi Vera kötötte 1940-ben. Zolnay közel fél évszázaddal később írt memoárjában részletesen megemlékezik mind házassága létrejöttének körülményeiről, mind pedig a zsidó–keresztény együttélés mindennapjairól a diszkriminatív rendelkezések idején. A második esetben viszont pusztán a szűkszavú közjegyző előtt kötött megállapodás tanúskodik a tervezett házasságról; nem maradt fenn más forrás sem a házasulandókról, sem a házasságról.

Zolnay visszaemlékezésében keveset ír a dúsgazdag Lányi Verával való megismerkedésének körülményeiről. Azonban az 1941-es népszámlálás lakásíveiből és a házassági szerződésből is kiderül, hogy a párkapcsolat – mely a Pázmány Péter Egyetem művészettörténet szakán kezdődött – alapvetően különböző társadalmi helyzetű családokat kapcsolt össze. Zolnay László, szegedi és felvidéki középnemes ősei ellenére a két háború közötti időszakban egy fokozatosan elszegényedő, peremre sodródott *úri* hivatalnokcsaládban nőtt fel. Bár születésekor, 1916-ban még a Várra néző Bors utcai⁸ lakásban élt családja, azonban minisztériumi tisztviselő apja és háztartásbeli anyja 1924-ben történt elválása után mindkét szülő lába alól kicsúszott a talaj. Szülei újránházasodtak, majd újra elváltak, miközben bútoraikon és ékszereiken is fokozatosan túl kellett adniuk. Az anyja által nevelt Zolnay a gimnáziumi évek jó részét egy alagi nyaralóból ingázva töltötte, mivel a család nem tudta fizetni a Bethlen-udvari lakás bérét, ahova a húszas években költözött. Miután lediplomázott, a Hóman Bálinttal és Bárdossy Lászlóval is „atyafiságban” álló Zolnayt egyetemi tanára, Kornis Gyula helyezte el „őskeresztény” arányszámot javító, a korabeli antiszemita sajtóban elterjedt kifejezéssel „Aladárnak”-nak keresztelt alkalmazottként az árjásított Franklin Társulat szerkesztőségébe, havi 180 pengő jövedelemmel.⁹ A későbbi férj azonban ekkor sem tudott elköltözni otthonról, mindössze egy Bethlen-udvari kétszobás lakásba való visszaköltözéshez volt elég a családi kassza.

⁷ Saul FRIEDLANDER, *History, Memory, and the Historian: Facing the Shoah = Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, eds. Michael S. ROTH, Charles SALAS, Los Angeles, Getty, 2001; W. G. SEBALD, *Air War and Literature: (Zurich lectures) = Uő, On the Natural History of Destruction*. New York, Random House, 2003, 1–104; Tim COLE, *Ghettoization = The Historiography of the Holocaust*, ed. Dan STONE, Basingstoke, Palgrave, Macmillan, 2004, 65–88.

⁸ Jelenleg Hajnóczy József utca.

⁹ ZOLNAY László, *Hírünk és hamvunk*, Bp., Magvető, 1986, 174–176.

A Bethlen-udvar (ma Attila út 21, akkor Attila út 2.) társadalma a Horthy-kori, anyagilag lecsúszó, de társadalmi-politikai szinten továbbra is befolyással bíró keresztény középosztály különböző csoportjait egyesítette magában. Az 1920-as évek elején neobarokk stílusban, elsietve, számos építészeti hibával – többek között ablakok kispórolásával – épült hatemeletes reprezentatív bérháztömb a Krisztina körút és az Attila út között katonatisztek, minisztériumi tisztviselők és tanárok otthonául szolgált: itt lakott az 1930-as években Eckhardt Sándor és Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Bár Zolnay az úri középosztályhoz tartozó lakók társadalmi összetartozását emelte ki visszaemlékezésében, feltehetően számos nem középosztálybeli egzisztencia is élt a házban, mely még a közeli Tabán *slum*nak minősített és a korszakban lebontott házai mellett sem tűnhetett kimondottan előkelőnek. A Bethlen-udvar sem lakbérében, sem kialakításában nem vehette fel a versenyt a modern stílusú bérházakkal.

Zolnay László felesége, Lányi Vera ezzel szemben milliomos család sarjának számított. Szüleivel, Lányi Zsigmond sajtómágnással – aki Löwenherz Pál néven Temesváron született¹⁰ – és anyjával, Sturm Renée-vel 11 szobás, 2 hallos, 2 fürdőszobás rózsadombi villában élt a kiemelten elegáns Ady Endre utcában, ahol apja még 1914-ben építtette házukat. Lányi Zsigmond a két háború közötti időszak egyik legvagyonosabb embere,¹¹ többek között a népszerű, kétszázezres példányszámú *Frisz Újság* kiadója, főszerkesztője és öt részvénytársaság résztulajdonosa volt. Zolnay külön kiemeli a két család régi időkre visszanyúló kapcsolatait: „Lányi Zsiga még szegedi újságíró korából ismerte Gál Kálmán nagyapámat. De ismerte – mint a Kossuth-párt egyik oszlopát – Zolnay Jenő nagyapámat is.”¹²

Bár Zolnay fent idézett visszaemlékezéseiben csökkenti a családok közötti társadalmi távolságot, ez sokkal inkább a memoár keletkezésekor, az 1980-as években jellemző elvárásrendszer tükrözheti, és nem a korabeli társadalmi viszonyokat. A családi kapcsolatok kiemelésével Zolnay egy olyan történetet írt meg életéről, melyben a diszkriminált, „zsidónak” számító család és saját környezete, illetve a tetemes vagyoni különbség jelentőségének csökkentésére törekedett. Az ismertség ellenére ugyanis – a társadalmi távolsággal összhangban – a két család semmilyen kapcsolatban nem állt egymással, mielőtt Zolnay elkezdett udvarolni Lányi Verának. Nem véletlen, hogy a szerző önironikusan jegyzi meg, hogy baráti körének rekációjaként „Gogolák Lajos egyszer egy kenguru képét csempészte a zsebembe. Aláírása ez volt – sandán, író-

¹⁰ SZINNYEI József, *Lányi Zsigmond = Uó, Magyar írók élete és munkái*, Magyar Elektronikus Könyvtár, Internet: <mek.niif.hu/03600/03630/html/1/113542.htm>

¹¹ ZENTAY Dezső, *Beszélt számok XII. Legnagyobb jövedelmek*, Bp., 1943, 25; 113–115; ZENTAY Dezső: *Beszélt számok IV. Az utolsó félszázad: Bevallott jövedelmek és vagyonok*, 1936, 95.

¹² ZOLNAY, *i. m.*, 174–176.

géppel írták: »A kenguru az az állat, mely farkára támaszkodva, hatalmas ugrásokkal halad előre.«¹³

Zolnay házasodásával egy időben átigazolt a *Frisz Újság*hoz, apósa lapjához, aki 120 pengővel többet, havi 300 pengőt ajánlott neki hírlapíróként. Nem mellékes, hogy a pár minden fizetés nélkül beköltözhetett Lányi Vera (a zsidótörvények után Bostonba emigrált) bátyjának pasaréti villalakásába is. Az 1941-es népszámlálás tanúsága szerint a három szoba-hallos, cselédszobás lakás ekkor már a feleség tulajdonában állt. A páron kívül egy német nemzetiségű, velük közel egykorú cseléd, Schuck Katalin élt a lakásban.¹⁴ Bár Lányi Vera és Zolnay házassági szerződést is kötöttek. Ezt az utóbbi az apósa által erőltetett formalitásként élte meg, vagy legalábbis így emlékezett rá vissza:

Röviddel házasságkötésünk előtt Lányi Zsiga arra kért, Lukács Izsó közjegyző előtt kössünk egy házassági szerződést. Ezt Keszthely Nándor ügyvéd és Hámos Róbert, Lányi sógora s gazdasági tanácsadója fogalmazta meg. Mivel nekem semmiféle számításba vehető vagyonom nem volt, csak Verának, egyszeri átolvasás után, habozás nélkül aláírtam ezt a papírt. Láttam: valamiféle Hazai Hírlapkiadó Rt. részvények szerepelnek benne, de mivel ezeknek értékét, sem pedig a részvénytakett egyes részvényeinek számát nem tudtam – nem is kérdeztem –, nem voltak fenntartásaim. 1600 Hazai Hírlapkiadó részvénynek Vera, illetve az én részemre történt átruházásáról volt szó, 160 000 pengő névértékben.¹⁵

A házassági szerződés közjegyzői példánya¹⁶ megerősíti Zolnay visszaemlékezéseit, mely szerint korántsem egyértelmű a dokumentumból, hogy az milyen konkrét következményeket von maga után, s hihetően összezavarta a jogi és közgazdasági szaknyelvben járatlan fiatal bölcsészdokort. Valójában ugyanis nem átruházásáról, hanem hozományi tőkéről volt szó az okiratban, melyet Zolnaynak az inflációt követő értéken vissza kellett szolgáltatnia Lányi Zsigmondnak például felesége halála vagy elválás esetén. A korábban elemzett szerződések, illetve a vagyontalan férjek *beházasodásait* dokumentáló házassági szerződések¹⁷ is mutatják, hogy *beházasodni* vagyoni

¹³ *Uo.*, 194.

¹⁴ Az 1941-es népszámlálás lakásívei. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), IV. 1419.j., II. Cirok utca 6.

¹⁵ ZOLNAY, *i. m.*, 220; GYÁNI Gábor, *Gazdasági elit: a nagypolgárság = Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*, szerk. GYÁNI Gábor, KÖVÉR György, Bp., Osiris, 2004, 251.

¹⁶ BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1940/1292.

¹⁷ L. például BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1933/ 1436, 1934/1419; BFL VII. 197. Horváth Kamilló közjegyző iratai 1934/216.

értelemben kifejezetten nehéz volt, és hosszas együttélés után nyílt csak lehetőség arra, hogy a férjek rendelkezni tudjanak a rájuk ruházott vagyonnal vagy feleségük cégbeli érdekelttségével. A házasságuk kezdetekor úgy tűnt, ez Zolnayék esetében sem történik másképp. Bármilyen magas hozomány állt is a szerződésben, semmilyen hatása nem volt Zolnay cégbeli pozíciójára, hiszen a vállalatot továbbra is apósa irányította. A cég Lányi kezében összpontosuló vezetését nem csökkentette az árnálítás sem, mert továbbra is régi emberei, illetve saját maga tartotta kézben a vállalat tényleges irányítását. Jellemző Zolnay cégbeli alacsony helyzetére, hogy fizetését a Hazai Hírlapkiadó Rt. könyvelője nem is külön tételként szerepeltette, hanem egyszerűen hozzácsapta Lányi több mint 110 000 pengőt kitevő hivatalos bevételéhez.¹⁸ Zolnayval tehát szó szerint nem kellett számolni. Bármi állt is a házassági szerződésben és egyéb hivatalos cégiratokban, az informális hatalmi-irányítási rendszer a vállalaton belül sokkal fontosabb volt, mint az írott rendelkezések.

Az aláírt házassági szerződés igazi súlya – visszaemlékezése alapján – csak később világosodott meg Zolnay számára, amikor apósa javaslatára annak régi ismerőse alapvető közgazdasági ismeretekről kívánta felvilágosítani a könyvelés és a gazdasági szerződések világában bizonytalanul mozgó művészettörténész-filozófust. Amikor érdekességképpen megmutatta házassági szerződését az idős könyvvizsgálónak, az döbbenetelmagyarázta neki, hogy az évekkorábban aláírt közjegyzői okirattal ő lett az egész konzern egyedüli tulajdonosa.

Vagy visszacsináljuk ezt az egész százszázalékos, átlátszó, csalárd vagy onántruházást, vagy pedig szabad kezet kell kapnom. Hogy az *általuk* konstruált szituációt realizáljam.¹⁹

Bár hihető Zolnay története és apósa elleni kifakadása, feltehetően arról is szó lehetett, hogy házassága és cégbeli pozíciója megszilárdulásával kényelmetlenné vált számára, hogy a korszakban „őskeresztény”-nek nevezett árja származásával fedezze a cég „zsidónak” minősülő vezetőinek mamutjövödelmeit. Egy év otlét után úgy érezte, sikeresen felléphet „diszgoj”-nak, illetve „Aladárnak” nevezett státusz ellen.²⁰

Zolnay magatartása példa arra, hogyan sikerült egy vagyontalanul házasodó férjnek – részben kimondatlanul az embertelen faji törvénykezést kihasználva – kijátszania azokat a társadalmi normákat és informális cégbeli hálózatokat, melyek cégen belüli helyzetét pusztán formálissá tették. Bár memoárjában nem utal rá egyértelműen, de Lányi már feltehetően a kezdetekkor, 1940-ben is azért támogatta lánya és Zolnay házasságát, mivel a vagyontalan és fiatal, ám „magyar nemesnek” minősülő és a

¹⁸ ZOLNAY, *i. m.*, 205.

¹⁹ *Uo.*, 226.

²⁰ Vö. *Egykor és most*, A Harc, 1944. június 11., 3.

Horthy-elit néhány tagjával kapcsolatban álló kérő kifejezetten alkalmasnak tűnt a neki szánt szerepre:²¹ vagyonának kockázatmentes átmentésére keresztény kézre, mégpedig családon belül.

Zolnay László és Lányi Vera házasságánál jóval egyértelműbben fogalmazza meg Weiss William Gottlieb, amerikai–magyar–zsidó és „őskeresztény” jegyesének, Grátzer Magdolnának 1943 késő novemberében keletkezett házassági megállapodása azt a szándékot, hogy a férj vagyonának jelentős részét leendő feleségére írassa.²² A zsidótörvények előtti időszakhoz képest a férj óriási összegű, negyedmillió pengőt kitevő ajándékot irányoz elő feleségének abban az esetben, ha az megszerzi az egybekelésükhöz szükséges minisztériumi engedélyt. Weiss kétségkívül bizonytalan anyagi kilátásaira tekintettel jegyzi meg a szerződés, hogy házasság esetén „amíg férje megélhetést biztosító keresethez nem jut, Grátzer Magdolna is folytatni fogja kereső foglalkozását”. Weiss feltehetően attól félt, hogy amennyiben nem íratja keresztény kézre bérházait és készpénztulajdonát, könnyen megfosztják azoktól mint amerikai állampolgárt²³ és zsidót. Grátzerrel – általános örökösével – kötött megállapodása alapján Weiss arra készült, hogy a leendő felesége nevére íratott budai villában, illetve annak keresetéből vészelik át a háború következő időszakát.

A fenti példák sora folytatható lenne, melyek a zsidónak és nem-zsidónak minősülő lakosság mindennapi életének olyan dokumentumai, melyeknek elemzésével mind a faji rendelkezések hatásai, illetve az azokra adott egyéni reakciók is megközelíthetőkké válnak. Elemzésükből kiderül, hogy a faji alapú törvények elérték-e vágyott hatásukat az egyes párok, családok és vegyes-házasságot kötők életében, illetve az is, hogy miért és hogyan sikerült megkerülni ezeket a rendelkezéseket.

Az elemzett szerződések azt mutatják, hogy faji törvényhozók törekvéseit nem koronázta siker, hiszen vegyes házasságok továbbra is kötöttek a két világháború közötti arányokkal azonos mértékben, ráadásul a vagyonmentés szándékával olyan házasságok is létrejöttek, melyekre feltehetően soha nem került volna sor a diszkriminatív rendelkezések nélkül. A vizsgált esetek alapján ugyanakkor kevésbé valószínű az álláspont, mely pusztán a náciizmus ellenségeinek zsidósággal kapcsolatos szolidaritásával magyarázza a vegyes házasság felvállalását.²⁴ A jelen kutatás során vizsgált és a fent elemzett szerződések is azt mutatják, hogy a keresztény fél kiugró társadalmi mobilitásának esélye és vagyoni biztonsága sokkal fontosabb közrejátszó ok volt, mint a szolidaritás szerepe.

²¹ BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1943/1913.

²² BFL VII. 193. Lukács Izsó közjegyző iratai. 1943/1913.

²³ Magyarország két évvel korábban, 1941. december 13-án hadat üzent az Egyesült Államoknak.

²⁴ Vö. KARÁDY, *Asszimiláció és társadalmi krízis, i. m.*, 148.